

بررسی انتظارات مردم از دین*

مجید ملایوسفی**

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

پاسخگویی به آن‌ها به وجود آمده‌اند - دچار تغییر و دگرگونی می‌شود. به عبارت دیگر انتظارات مردم از دین در پاسخگویی به نیازهای فردی و اجتماعی‌شان کاهش می‌یابد. بنابراین کاهش انتظارات مردم از دین - خصوصاً انتظارات اجتماعی از دین - دلالت بر وجود دنیاگرایی دارد. بر این اساس پژوهش حاضر به منظور سنجش انتظارات مردم تهران از دین اجرا گردید. هدف اصلی این تحقیق پاسخگویی به این پرسش بود که آیا جامعه کنونی ما به سمت دنیاگرایی (حداقل. Subj) پیش می‌رود یا خیر؟ این تحقیق متشکل از یک مقدمه و چهار فصل است که هر یک از این فصول به اختصار توضیح داده می‌شود.

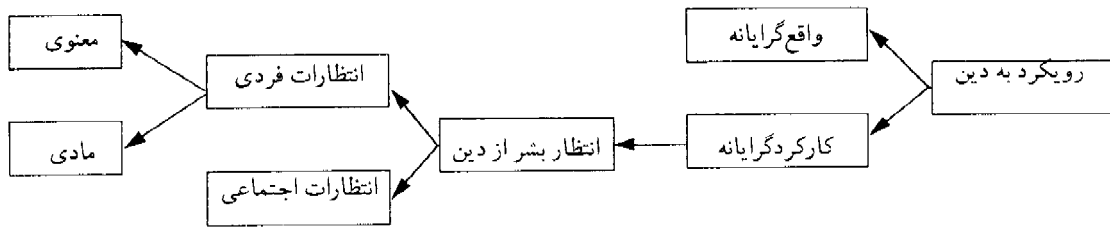
دیناگرایی Secularisation فرآیندی است که طی آن تأثیرات دینی بر فکر و رفتار انسان‌ها کاهش می‌یابد. برگر فرآیند دنیاگرایی را به Subjective و Objective تقسیم کرده است. دنیاگرایی Subjective، کاهش تعداد افرادی است که از منظری دینی به عالم و جایگاه خویش در آن نظر می‌افکنند. بر این اساس، فهم دینی از جهان که متکی بر ایمان دینی است، جای خویش را به فهمی از جهان می‌دهد که متکی بر دلیل مشاهده‌پذیر و روش علمی است. اما دنیاگرایی Objective، به معنای کاهش کنترل دین بر آموزش و پرورش، پزشکی، حقوق و سیاست و به وجود آمدن محیطی است که در آن، افراد در انتخاب دین خویش از میان ادیانی که دارای اعتبار یکسانند، آزاد هستند.^۱ نکته مهم در این خصوص این است که همواره دنیاگرایی مقدم و مقدمه‌ای برای دنیاگرایی بوده است.

در دنیاگرایی، نگرش مردم نسبت به توانایی دین در برآورده ساختن نیازهای آنان - بویژه نیازهای اساسی جامعه، که نهادهایی مثل سیاست و اقتصاد و آموزش و پرورش و... در

* پژوهش حاضر در گروه دین پژوهی مرکز تحقیقات و مطالعات و سنجش

برنامه‌ای صدا و سیما اجرا گردیده است.

** محقق و دانشجوی دکترای فلسفه

رهنمون شدن به کمال‌نهایی و سعادت.^۴

معناداری درد و رنج‌های ماندنی و پایا و به تعبیر دیگر، معنادار ساختن زندگی آدمی.^۵
 سعادت دنیوی و اخروی. سعادت دنیوی به مادی و معنوی تقسیم می‌شود. مراد از سعادت دنیوی مادی بالاترین سطح (معیار) زندگی است (Standard of like or living) که شامل اموری است که به رفاه می‌افزاید. سعادت دنیوی معنوی نیز دارای دو ساخت جمعی (شامل عدالت و آزادی و امنیت) و فردی (رضای باطن یا آرامش و امید و شادی) است.^۶
 پاسخ به پرسش‌های بنیادین زندگی (من کیستم؟ از کجا آمده‌ام؟ به کجا آمده‌ام؟ با کیستم؟ به کجا می‌روم؟ برای چه آمده بودم؟)^۷

انتظار بشر از دین

شاهد مظهری آثار ایمان مذهبی را سه چیز می‌داند الف) تولید بهجت و انبساط؛ ب) نیکو ساختن روابط اجتماعی؛ ج) کاهش و رفع ناراحتی‌های ضروری که لازمه ساختمان این جهان است.^۸

دیدگاه‌های دیگر در این خصوص را می‌توان به قرار زیر خلاصه کرد:

دیدگاه‌های عمده در باب هدف بعثت انبیاء		
جامع‌نگرانه	آخرت‌گرایانه	دنیاگرایانه
هدایت الهی	وصول به حقیقت عرفانی و تقرب به خداوند	عدالت اجتماعی
معرفت الهی	درمان آفات روحی و اعتلای حیات اخلاقی بشر	رفاه و آبادانی این جهان
اصلاح و بهبود	نزدیک شدن به طاعت و فرمانبرداری از خداوند	کاهش رنج‌های دایمی و پایان بشر
نظام معیشتی		

- کارکردهای دینی
- تنظیم جامعه
 - سامان دادن به جامعه
 - ایجاد وحدت در جامعه
 - تخلیه روانی افراد جامعه
 - معنابخشی به وجود انسانی
 - تسلی بخش رنج دیدگان و ستمدیدگان
 - جبران‌کننده محرومیت
 - تحکیم گروه
 - حیات‌بخشی به زندگی اجتماعی
 - خوش‌بخشی بخشی
 - تقویت نظم اجتماعی
 - حفظ سامان اخلاقی جامعه
 - بسنجیمانی ارزش‌ها و اهداف تثبیت شده اجتماع
 - مشروع سازی نظم اجتماعی
 - فراهم آوردن زمینه اعتراض اجتماعی
 - دادن احساس هوسویت از طریق کمک به فرد برای شناخت خویش
 - کمک به فرآیند اجتماعی شدن
 - توسیه ناکامی‌ها و بی‌عدالتی‌های زندگی بشری
 - معنادار سازی عالم هستی
 - مقابله با بی‌هنجاری‌های زندگی بشری
 - دادن آرامش روح به انسان
 - ایجاد سازگاری معنوی
 - دادن قدرت مقاومت در برابر خطرات اخلاقی
 - تأکید بر وحدت و انتظام شخصیت

اما صاحب‌نظران و متفکران غربی که در خصوص تبیین دین سخن گفته‌اند، کارکردهای گوناگون و مختلفی را برای دین ذکر کرده‌اند، که مجموع آن‌ها به قرار زیر است.

فصل اول (مبانی نظری تحقیق)

در باب دین، دو رویکرد کلی را می‌توان اتخاذ کرد، یکی رویکرد واقع‌گرایانه و دیگری رویکرد کارکردگرایانه.^۲ بحث «انتظار بشر از دین» مبتنی بر رویکرد اخیر است. در اینجا بحث بر سر این است که انسان انتظار دارد که دین چه نیازهایی از او را برآورده سازد؛ آیا دین تنها پاسخگوی نیازهای فردی است؟ و یا علاوه بر آن، نیازهای اساسی جامعه را نیز برآورده می‌سازد؟ درباره نیازهای فردی انسان، پرسش این است که آیا دین تنها پاسخگوی نیازهای معنوی انسان است یا علاوه بر آن، نیازهای مادی او را نیز برآورده می‌سازد؟

مطالب بالا را می‌توان به صورت زیر خلاصه کرد:

رویکرد اتخاذ شده در تحقیق حاضر رویکرد کارکردگرایانه است.

در خصوص، تعریف یا به عبارت دقیق‌تر «تعیین مراد» از دین، از آن‌جایی که پژوهش حاضر در خصوص انتظارات مردم از دین اسلام بود، ابتدا به تعریف اندیشمندان مسلمان از دین پرداخته شد و در نهایت با توجه به شأن بحث، تعریفی کارکردگرایانه از دین اسلام به قرار زیر ارائه شد:

مجموعه تعالیم و اخلاقیات و احکامی که منشأ وحیانی داشته و دارای کارکردهای زیر است:

(۱) تفسیری خاص از وجود انسانی و جهان هستی به دست

ی‌دهد.

(۲) شیوه‌ای از زندگی کردن در این دنیا را - متناسب با آن

تفسیر - توصیه و نیز الزام می‌کنند.

مراد از «انتظار» نیز مفهوم روانشناختی آن نبود، بلکه منظور نگرش شناختی افراد در خصوص توانایی دین در برآورده ساختن نیازهای فردی و اجتماعی آنان بود. همان‌طور که بیان شد انتظار از دین مبتنی بر این فرض است که دین کارکرد یا کارکردهایی را دارا باشد. اندیشمندان مسلمان کشورمان در سال‌های اخیر در خصوص کارکردهای دین تحت عنوان «انتظار بشر از دین» بحث کرده‌اند.

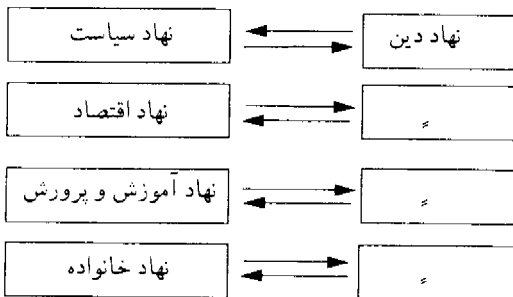
در این خصوص برخی بر این باورند که بررسی هدف بعثت انبیاء حد و ثغور انتظار موجه بشر از دین را معین می‌کند، لذا می‌باید قبل از هر چیز به هدف بعثت پرداخت. در خصوص هدف بعثت سه دیدگاه عمده دنیاگرایانه، آخرت‌گرایانه و جامع‌نگرانه وجود دارد که از هر کدام تفسیرهای مختلفی به قرار زیر صورت پذیرفته است:^۳

در آرای اندیشمندان مسلمان - برخلاف متفکران غربی - کارکردهای اجتماعی سیاسی، اقتصادی و... برای دین لحاظ شده است. پس لازم است به ارتباط دین با نهادهای اصلی جامعه پرداخته شود.

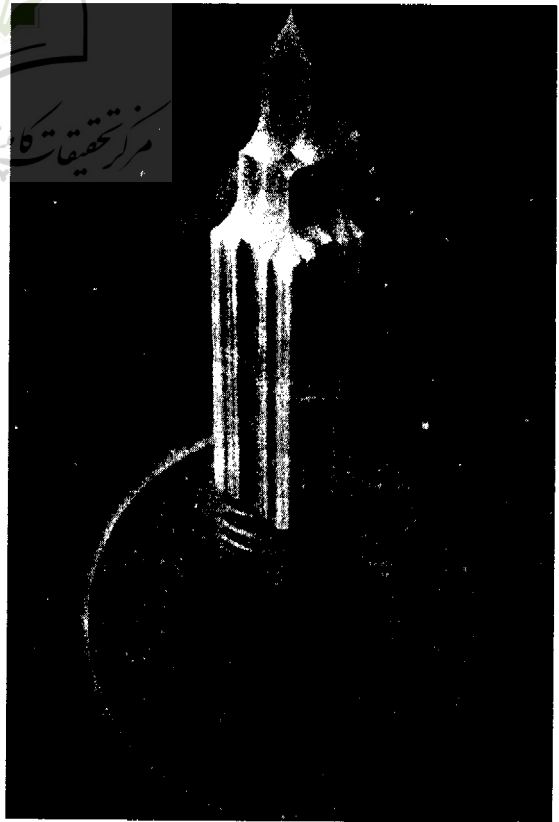
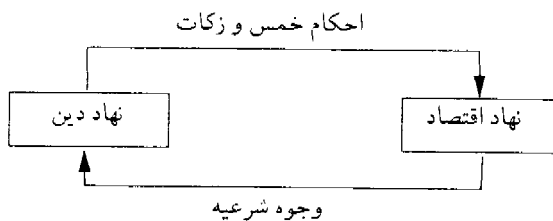
از دیدگاه جامعه‌شناسان غربی، دوگونه ارتباط در این خصوص می‌توان برشمرد:

الف) همکاری و کنش متقابل؛ ب) نهاد محوری بودن دین.^۴

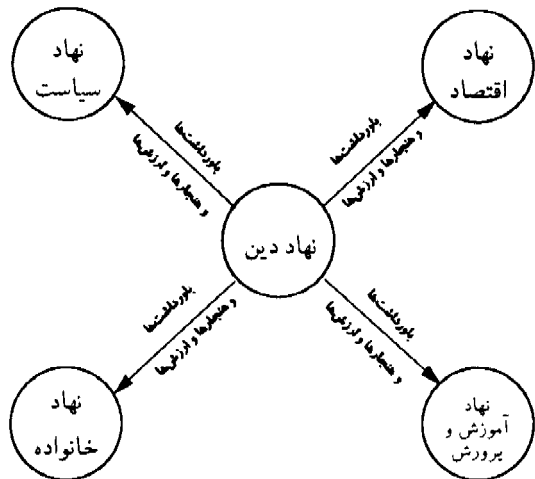
الف) همکاری و کنش متقابل

برای مثال نهاد دین با تعیین احکام خمس و زکات، در نهاد اقتصاد تأثیر گذاشته و در مقابل، نهاد اقتصاد، وجوه شرعیه به نهاد دین می‌دهد.

ب) نهاد محوری بودن دین

در پژوهش حاضر لازم بود که از میان انتظارات فردی و اجتماعی از دین تعدادی جهت تعریف نظری و عملیاتی انتخاب گردد. این کار با استفاده از سه ملاک انجام شد و در نهایت مجموعه زیر انتخاب گردید:

۱	بقا و جاودانگی	فردی	انتظارات از دین
۲	فائق آمدن بر احساس تنهایی		
۳	معناداری زندگی		
۴	موفقیت در امور شخصی		
۵	سلامت جسمانی		
۶	نهاد سیاسی	اجتماعی	
۷	نهاد اقتصادی		

در خصوص هر یک از مفاهیم منتخب بالا ابتدا تعریف نظری صورت پذیرفت و آن‌گاه به قرار زیر در خصوص هر یک از آن‌ها شاخص‌سازی و تعریف عملیاتی صورت گرفت:

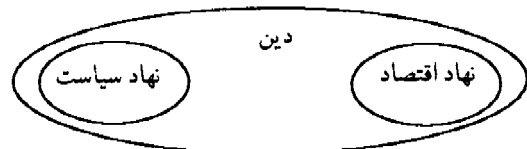
۱) انتظار بقا (جاودانگی) از دین:

شاخص انتظار بقا و جاودانگی «اعتقاد به معاد» فرض شده است که گویه‌های زیر، آن را مورد اندازه‌گیری قرار می‌دهد:

- انسان پس از مرگ زندگی دوباره دارد.
- اعتقاد به زندگی اخروی پذیرش مرگ را برایم آسان می‌کند.

اما اگر دین را نهادی در کنار سایر نهادها ندانسته که تنها دارای کارکردهای ویژه‌ای همچون تأمین نیازهای معنوی انسان چون نیایش و راز و نیاز و... باشد، بلکه دین را امری بدانیم که می‌تواند نهادهایی هم چون اقتصاد و سیاست را در برگیرد، بدین معنی که نه تنها باورداشت‌ها و هنجارها و ارزش‌های این دو نهاد را دین معین کند، بلکه حتی روش را نیز دین مشخص سازد در این صورت است که ما با همپوشی دین با نهادهایی هم چون اقتصاد و سیاست مواجه می‌شویم.

ج) همپوشی دین با نهادهایی همچون اقتصاد و سیاست

دیدگاه اخیر در خصوص رابطه دین با نهادهای جامعه به عنوان مبنای نظری در تحقیق حاضر تلقی شد.

فصل دوم (مبانی روش تحقیق)

تحقیق حاضر دارای چهار فرضیه به قرار زیر است:

- ۱) میزان انتظارات فردی از دین، نسبت به انتظارات اجتماعی از دین بیشتر است.
- ۲) میان جنسیت افراد و نوع انتظارات آن‌ها از دین رابطه وجود دارد.
- ۳) میان سن افراد و نوع انتظارات آن‌ها از دین رابطه وجود دارد.
- ۴) میان سطح تحصیلات افراد و نوع انتظارات آنها از دین رابطه وجود دارد.

○ در باب دین، دو رویکرد کلی را می‌توان اتخاذ کرد، یکی رویکرد واقع‌گرایانه و دیگری رویکرد کارکردگرایانه. بحث «انتظار بشر از دین» مبتنی بر رویکرد اخیر است. در این جا بحث بر سر این است که انسان انتظار دارد که دین چه نیازهایی از او برآورده سازد؛ آیا دین تنها پاسخگوی نیازهای فردی است؟ و یا علاوه بر آن، نیازهای اساسی جامعه را نیز برآورده می‌سازد؟ درباره نیازهای فردی انسان، پرسش این است که آیا دین تنها پاسخگوی نیازهای معنوی انسان است یا علاوه بر آن، نیازهای مادی او را نیز برآورده می‌سازد؟

۲) انتظار فائق آمدن بر احساس تنهایی از دین:

شاخص این مفهوم «اتکاء روانی به خداوند» در نظر گرفته شده است که گویه‌های زیر آن را مورد اندازه‌گیری قرار می‌دهد: - خداوند را آگاه بر تمامی احوال خویش می‌دانم. - تنها خداوند است که می‌تواند هرگونه درد و رنج روحی و روانی مرا تسکین دهد. - تنها خداوند است که بی‌هیچ چشم‌داشتی به انسان کمک می‌کند.

۳) انتظار معناداری زندگی از دین:

شاخص این مفهوم، «عبث نبودن خلقت جهان و انسان» در نظر گرفته شده است که گویه‌های زیر آن را اندازه‌گیری می‌کنند: - دین موجب می‌شود که احساس نکنم، بیهوده به این جهان آمده‌ام.

- دین موجب می‌شود که انسان در این دنیا احساس سرگردانی نکند. - زندگی بدون دین را بوج می‌دانم.

۴) انتظار موفقیت در امور شخصی از دین:

این مفهوم با گویه زیر مورد اندازه‌گیری قرار گرفته است: - یکی از راه‌های برآورده شدن نیازهای شخصی‌ام (مثل موفقیت در امتحان، شغل و حرفه، خرید خانه و اتومبیل و...) را دعا کردن به درگاه خداوند می‌دانم.

۵) انتظار سلامت جسمانی از دین:

این مفهوم با گویه زیر مورد سنجش قرار گرفته است: - صدقه دادن را در حفظ سلامت جسمانی مؤثر می‌دانم.

۶) انتظار سیاسی از دین:

شاخص‌های زیر برای اندازه‌گیری این مفهوم در نظر گرفته شده است:

الف) نوع حکومت

ب) کارگزاران حکومت

ج) اجرای احکام دینی

این سه شاخص با گویه‌های زیر مورد اندازه‌گیری قرار گرفته است:

الف) نوع حکومت

- لازم است که شیوه حکومت کردن براساس دین اسلام باشد.

- دین اسلام طرح و روش خاصی برای حکومت کردن دارد.

ب) کارگزاران حکومت:

- در دادن مناصب حکومتی به افراد، دین‌داری آن‌ها را

○ انتظارات فردی از دین با ۱۰ گویه مورد سنجش قرار گرفت. از این رو برای این که کسی حداقل انتظارات فردی از دین را داشته باشد، لازم بود که مجموع امتیازاتش از ده گویه، حداقل ۲۱ شود. بنابراین اگر کسی امتیازش ۲۰ به پایین باشد، هیچ انتظار فردی از دین ندارد. براین اساس از مجموع ۳۵۳ نفر پاسخگوی زن و مرد. دو نفر (۹/۰ درصد) امتیازشان پایین ۲۰ بود، یعنی هیچ انتظار فردی‌ای از دین نداشتند. در مقابل ۳۵۱ نفر (۹۹/۱ درصد) امتیازشان بالای ۲۰ بود.

ملاکی مهم می‌دانم.

چ) اجرای احکام دینی:

- لازم می‌دانم که اداره جامعه براساس احکام دین اسلام

باشد.

- اجرای احکام دینی در برخورد با مجرمین را باعث کم شدن جرم و جنایت می‌دانم.

۷) انتظار اقتصادی از دین:

شاخص‌های این مفهوم، «رفاه اقتصادی» و «عدالت اقتصادی» است که گویه‌های زیر، آن‌ها را مورد اندازه‌گیری قرار داده‌اند:

الف) رفاه اقتصادی:

- با به‌کارگیری تعالیم و احکام اقتصادی اسلام، می‌توان جامعه‌ای ساخت که در آن تعداد فقرا هرچه کمتر باشد.

- اجرای احکام و تعالیم اقتصادی اسلام، می‌تواند رفاه اقتصادی را به دنبال داشته باشد.

ب) عدالت اقتصادی:

- دین اسلام می‌تواند، اقتصادی بنا کند که براساس آن، هرکس به اندازه‌ای که کار می‌کند، درآمد داشته باشد.

نکته: دو گویه زیر نیز انتظارات اجتماعی از دین را بطور کلی مورد اندازه‌گیری قرار می‌دهد:

- دین اسلام می‌تواند پاسخگوی نیازهای اساسی جامعه (مثل سیاست و اقتصاد) باشد.

- جامعه آماری‌ام، جامعه‌ای است که تمامی اجزای آن (مثل سیاست، اقتصاد، آموزش و پرورش و...) دینی باشد.

جامعه آماری تحقیق حاضر را افراد دارای سطح تحصیلی دیپلم به بالای مناطق بیست گانه تهران تشکیل می‌دهند.

فصل سوم (یافته‌های تحقیق)

ویژگیهای کلی نمونه آماری

از میان ۳۵۳ نفر پاسخگوی زن و مرد، ۲۷۳ نفر (۷۷/۳) درصد کل پاسخگویان) بین ۱۷-۳۵ سال سن داشته و سن ۸۰ نفر (۲۲/۷) درصد کل پاسخگویان) ۳۵ سال به بالا بود.

نمونه تحقیق حاضر را گروه دارای سطح تحصیلی دیپلم به بالا شامل می‌شد. بنابراین مقاطع تحصیل پاسخگویان از دیپلم تا دکترا در نوسان بود. در نمونه مورد بررسی، ۲۵۱ نفر (۷۱/۳) درصد) مدرک دیپلم، ۳۸ نفر (۱۰/۸) درصد) فوق دیپلم، ۵۱ نفر (۱۴/۵) درصد) کارشناس، ۱۲ نفر (۳/۴) درصد) کارشناسی ارشد و دکترا داشتند.

از ۳۵۳ نفر نمونه تحقیق، ۱۸۴ نفر (۵۲/۱) درصد) مرد و ۱۶۹ نفر (۴۷/۹) درصد) زن بودند.

همچنین از مجموع ۳۵۳ نفر نمونه تحقیق، ۱۹۷ نفر (۵۵/۸) درصد) مجرد و ۱۵۲ نفر (۴۳/۱) درصد) متأهل و ۴ نفر (۱/۱) درصد) وضعیت دیگری داشتند.

جدول فراوانی انتظارات فردی از دین

جمع	موافق	مخالف	نوع انتظار	
			پاسخ	فردی
۳۵۳	۲۵۱	۲		

به منظور توصیف بهتر و کاملتر انتظارات فردی پاسخگویان از دین، از آن‌جا که پاسخ‌های هرگویه براساس تست لیکرت (۱- کاملاً مخالف، ۲- مخالف، ۳- موافق، ۴- کاملاً موافق) تهیه شده بود. امتیاز موافقان با انتظارات فردی از دین، به دو قسمت کم و زیاد تقسیم شد. امتیاز بین ۲۱ تا آخر ۳۰، امتیاز کم و امتیاز ۳۱ تا ۴۰، امتیاز زیاد در نظر گرفته شد بر این اساس از مجموع ۳۵۱ نفر پاسخگوی موافق زن و مرد، ۳۹ نفر (۱۰/۷) درصد کل پاسخگویان) امتیازشان کم و ۳۱۲ نفر (۸۸/۴) نفر درصد کل پاسخگویان) امتیازشان زیاد بود.

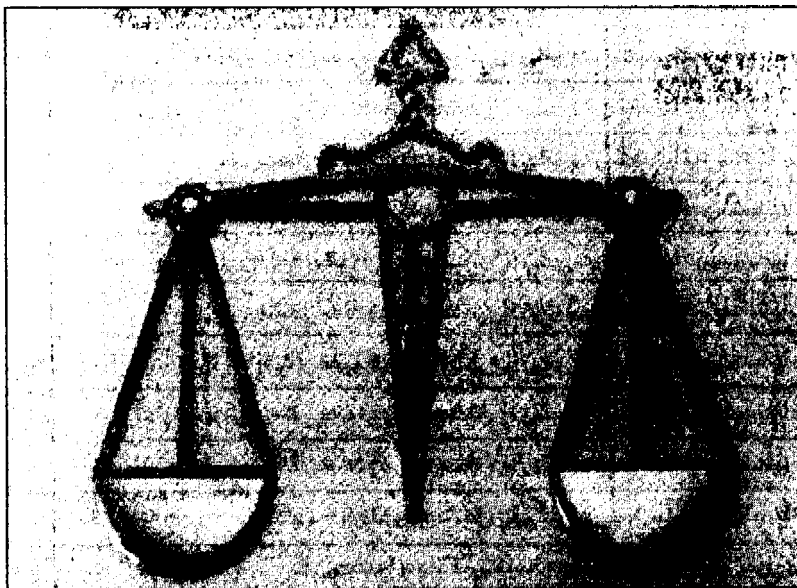
جدول فراوانی انتظارات فردی از دین

جمع	زیاد	کم	نوع انتظار	
			پاسخ موافق	فردی
۳۵۱	۳۱۲	۳۹		

انتظارات اجتماعی از دین نیز با ۱۰ گویه مورد سنجش قرار گرفت. از این رو برای این‌که کسی انتظارات اجتماعی از دین داشته باشد، لازم بود که امتیاز او بالای ۲۰ باشد. بنابراین اگر کسی امتیازش ۲۰ به پایین بود، انتظارات اجتماعی از دین نداشت. بر این اساس از مجموع ۳۵۳ نفر پاسخگوی زن و مرد،

توصیف انتظارات فردی و اجتماعی از دین

انتظارات فردی از دین با ۱۰ گویه مورد سنجش قرار گرفت. از این رو برای این‌که کسی حداقل انتظارات فردی از دین را داشته باشد، لازم بود که مجموع امتیازاتش از ده گویه، حداقل ۲۱ شود. بنابراین اگر کسی امتیازش ۲۰ به پایین باشد، هیچ انتظار فردی از دین ندارد. بر این اساس از مجموع ۳۵۳ نفر پاسخگوی زن و مرد، دو نفر (۰/۹) درصد) امتیازشان پایین ۲۰ بود، یعنی هیچ انتظار فردی‌ای از دین نداشتند. در مقابل ۳۵۱ نفر (۹۹/۱) درصد) امتیازشان بالای ۲۰ بود.

ارتباط متغیرهای تحقیق

این بخش از تحقیق «ارتباط متغیرهای تحقیق» نام‌گذاری شد نه «آزمون فرضیه‌ها» زیرا به دلیل تمرکز پاسخ‌ها در دو طیف «موافق» و «کاملاً موافق» امکان استفاده از جدول توافقی وجود نداشت.

براین اساس از طریق توصیف داده‌های جداول فراوانی به تحلیل فرضیه‌های تحقیق که در ذیل آمده پرداخته شد.

فرضیه اول: میزان انتظارات فردی از دین نسبت به انتظارات اجتماعی از دین بیشتر است. با توجه به جداول فراوانی انتظارات فردی و اجتماعی از دین می‌توان نتیجه گرفت که میزان انتظارات فردی از دین بیشتر از انتظارات اجتماعی از دین است.

فرضیه دوم: میان جنسیت افراد و نوع انتظارات آن‌ها از دین رابطه وجود دارد.

جدول فراوانی انتظارات فردی از دین

جنس	مرد	زن
انتظارات فردی		
مخالف	۱	۱
موافق	۱۸۳	۱۶۸
جمع	۱۸۴	۱۶۹

جدول فراوانی انتظارات اجتماعی از دین

جنس	مرد	زن
انتظارات اجتماعی		
مخالف	۱۰	۷
موافق	۱۷۴	۱۶۲
جمع	۱۸۴	۱۶۹

در این قسمت نیز با توجه به طیف‌بندی پرسش‌های پرسشنامه، امتیازهای زن و مردهای موافق با انتظارات فردی و اجتماعی از دین از حیث «موافق» و «کاملاً موافق» مورد بررسی قرار گرفت.

جدول فراوانی انتظارات فردی از دین

جنس	مرد	زن
انتظارات فردی		
کم	۲۴	۱۵
زیاد	۱۵۹	۱۵۳
جمع	۱۸۳	۱۶۸

○ در خصوص، تعریف یا به عبارت دقیق‌تر «تعیین مراد» از دین، از آن جایی که پژوهش حاضر در خصوص انتظارات مردم از دین اسلام بود، ابتدا به تعریف اندیشمندان مسلمان از دین پرداخته شد و در نهایت با توجه به شأن بحث، تعریفی کارکردگرایانه از دین اسلام به قرار زیر ارائه شد:

مجموعه تعالیم و اخلاقیات و احکامی که منشأ وحیانی داشته و دارای کارکردهای زیر است:

(۱) تفسیری خاص از وجود انسانی و جهان

هستی به دست می‌دهد.

(۲) شیوه‌ای از زندگی کردن در این دنیا را - متناسب با آن تفسیر - توصیه و نیز الزام

می‌کنند.

۱۷ نفر (۴/۸ درصد کل پاسخگویان) انتظار اجتماعی از دین نداشتند، در مقابل ۳۳۶ نفر (۹۵/۲ درصد کل پاسخگویان) انتظار اجتماعی از دین داشتند.

جدول فراوانی انتظارات اجتماعی از دین

نوع انتظار	پاسخ	مخالف	موافق	جمع
اجتماعی		۱۷	۳۳۶	۳۵۳

امتیاز موافقان با انتظارات اجتماعی از دین، همانند امتیاز موافقان با انتظارات فردی از دین، به دو قسمت عمده کم و زیاد تقسیم شد. براین اساس جدول زیر به دست آمد.

جدول فراوانی انتظارات اجتماعی از دین

نوع انتظار	پاسخ موافق	کم	زیاد	جمع
اجتماعی		۱۲۰	۲۱۶	۳۳۶

جدول فراوانی انتظارات اجتماعی از دین

جنس	مرد	زن
کم	۶۲	۵۵
زیاد	۱۱۲	۱۰۷
جمع	۱۷۴	۱۶۲

جدول فراوانی انتظارات اجتماعی از دین

سن	۲۵ تا ۳۵	۳۵ به بالا
کم	۹۶	۲۱
زیاد	۱۶۴	۵۵
جمع	۲۶۰	۷۶

اکنون با توجه به جداول فوق می‌توان گفت که رابطه معناداری بین جنسیت و نوع انتظارات مردم از دین وجود ندارد، هرچند که اختلافات کمی در انتظارات فردی و اجتماعی از دین بین مردان و زنان مشاهده می‌شود (انتظارات فردی و اجتماعی از دین، در میان زنان نسبت به مردان رواج بیشتری دارد).

اکنون با توجه به جداول فوق می‌توان گفت که رابطه معناداری بین سن افراد و نوع انتظارات آنها از دین وجود نداشت، هرچند که اختلاف کمی در مورد انتظارات اجتماعی از دین بین دو گروه سنی زیر ۳۵ سال و بالای ۳۵ سال وجود داشت.

فرضیه سوم: میان سن افراد و نوع انتظارات آنها از دین رابطه وجود دارد.
در خصوص این فرضیه جداول زیر به دست آمد.

فرضیه چهارم: میان سطح تحصیلات افراد و نوع انتظارات، آنها از دین رابطه وجود دارد.
در این خصوص جداول زیر را داشتیم.

جدول فراوانی انتظارات فردی از دین

سن	۲۵ تا ۳۵	۳۵ به بالا
مخالف	۱	۱
موافق	۲۷۲	۷۸
جمع	۲۷۳	۷۹

جدول فراوانی انتظارات فردی از دین

تحصیلات	دیپلم فوق دیپلم	لیسانس فوق لیسانس	فوق لیسانس و دکترا
مخالف	-	۱	-
موافق	۲۵۱	۳۷	۱۱
جمع	۲۵۱	۳۸	۱۲

جدول فراوانی انتظارات اجتماعی از دین

سن	۲۵ تا ۳۵	۳۵ به بالا
مخالف	۱۳	۴
موافق	۲۶۰	۷۶
جمع	۲۷۳	۸۰

در این قسمت نیز برای توصیف و تحلیل بهتر امتیازهای موافقان از حیث «کاملاً موافق» و «موافق» مورد بررسی قرار گرفته و جداولی به قرار زیر ترسیم شد.

جدول فراوانی انتظارات فردی از دین

سن	۲۵ تا ۳۵	۳۵ به بالا
کم	۳۰	۹۰
زیاد	۲۴۲	۷۰
جمع	۲۷۰	۷۹

○ اگر دین را نهادی در کنار سایر نهادها ندانسته که تنها دارای کارکردهای ویژه‌ای همچون تأمین نیازهای معنوی انسان چون نیایش و راز و نیاز و... باشند، بلکه دین را امری بدانیم که می‌تواند نهادهایی همچون اقتصاد و سیاست را در برگیرد، بدین معنی که نه تنها باورداشته‌ها و هنجارها و ارزش‌های این دو نهاد را دین معین کند، بلکه حتی رونق را نیز دین مشخص سازد در این صورت است که ما با همبستگی دین با نهادهایی همچون اقتصاد و سیاست مواجه می‌شویم.

جدول فراوانی انتظارات اجتماعی از دین

تحصیلات	دپلم	فوق دپلم	لیسانس	فوق لیسانس و دکتری
کم	۸۲	۱۱	۲۳	۱
زیاد	۱۶۴	۲۵	۲۱	۸
جمع	۲۴۶	۳۶	۴۴	۹

با توجه به جداول بالا می‌توان گفت که سطح تحصیلات با انتظارات فردی از دین رابطه‌ی معناداری ندارد، ولی به نظر می‌آید که سطح تحصیلات افراد در انتظارات اجتماعی‌شان از دین مؤثر است، بدین معنی که هرچه سطح تحصیلات افراد بالا می‌رود، میزان مخالفت آنها با انتظارات اجتماعی از دین افزایش می‌یابد. در پایان این تحقیق، در قالب فصل چهارم راهبردهای کلانی به صدا و سیما در خصوص ساختن برنامه‌های دینی داده شد.

پی‌نوشت‌ها

1- Ferramte, Jeam. Sociology net: Sociology on the Internet. wads worth publishing Company, 1997. P.341.

۲- مصطفی ملکیان، سخنرانی درباره نیازهای بشر به دین (روزنامه جوان، سال ۲۳، ۷۸ تیرماه).

۳- احد فرامرزی قرامنکی، مبانی کلامی جهت‌گیری دعوت انبیاء، چاپ اول (تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۷۶)، ص ۲۵-۱۲۳.

۴- اقتراح، انتظار بشر از دین در نظرخواهی از دانشوران، نقد و نظر، سال ۲، ش ۲، (بهار ۱۳۷۵)، ص ۳۳.

۵- همان، ص ۳۴-۳۵.

۶- همان، ص ۵۴-۵۵.

۷- محمدتقی جعفری، فلسفه دین، دفتر نخست، چاپ اول (تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۷۵)، ص ۹۴-۹۳.

۸- مرتضی مطهری، مقدمه بر جهان‌بینی اسلامی، جلد اول: انسان و ایمان (تهران، صدرا، ۱۳۷۳).

۹- عبدالحسین، نیک‌گهر، مبانی جامعه‌شناسی، چاپ پنجم (تهران، انتشارات رایزن، ۱۳۷۵).

منابع

الف: منابع فارسی

- ۱- آبرکرامبی، نیکلاس (و دیگران)، فرهنگ جامعه‌شناسی، ترجمه حسین پویان، چاپ اول، تهران، چاپخش، ۱۳۶۷.
- ۲- آرون، ریمون، مراحل اساسی اندیشه در جامعه‌شناسی، ترجمه باقر پرهام، چاپ اول، تهران، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۶۴.
- ۳- برونو، فرانگو، فرهنگ توصیفی اصطلاحات روانشناسی.

جدول فراوانی انتظارات اجتماعی از دین

تحصیلات	دپلم	فوق دپلم	لیسانس	فوق لیسانس و دکترا
مخالف	۵	۲	۷	۳
موافق	۲۴۶	۳۶	۴۴	۹
جمع	۲۵۱	۳۸	۵۱	۱۲

در این جا نیز مانند قبل عمل شده و جداول زیر به دست آمد.

جدول فراوانی انتظارات فردی از دین

تحصیلات	دپلم	فوق دپلم	لیسانس	فوق لیسانس و دکترا
کم	۲۷	۴	۷	۱
زیاد	۲۲۴	۳۳	۴۴	۱۰
جمع	۲۵۱	۳۷	۵۱	۱۱

مازیار، ۱۳۷۶.
 ۱۴- گیدنز، آنتونی. جامعه‌شناسی. ترجمه منوچهر صبوری. چاپ سوم. تهران، نشر نی، ۱۳۷۶.
 ۱۵- مصباح یزدی، محمد تقی. آموزش عقاید. (چهار جلدی). چاپ دهم. تهران، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۳.
 ۱۶- مصباح یزدی، محمد تقی. جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن. چاپ دوم. تهران، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۲.
 ۱۷- مطهری، مرتضی. مقدمه بر جهان‌بینی اسلامی، جلد اول: انسان و ایمان. چاپ دهم. تهران، صدرا، ۱۳۷۳.
 ۱۸- نقد و نظر، سال ۲، ش ۲. قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۵.
 ۱۹- همیلتون، ملکم. جامعه‌شناسی دینی. ترجمه محسن ثلاثی. چاپ اول. تهران، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی تبیان، ۱۳۷۷.

ب: منابع انگلیسی

- 1- THE CAMBRIDGE DICTIONARY OF PHILOSOPHY. General Editor ROBERT Audi, (1995). Cambridge University Press.
- 2- P. Pojman, Louis, Philosophy of Religion: An Anthology. Secnd Edtion, Wadsworth Publishing Company, 1994.
- 3- Ferrante, John, Sociology. net: Sociolgy on the Internet. Wadsworth Publishing Company, 1997.

ترجمه مهشید یاسائی و دیگران. چاپ اول. تهران، طرح نو، ۱۳۷۰.
 ۴- پل ویلم، ژان جامعه‌شناسی ادیان. ترجمه عبدالرحیم گواهی. چاپ اول تهران، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی تبیان، ۱۳۷۷.
 ۵- پیر دیگار، ژان (و دیگران). ایران در قرن بیستم: بررسی اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در یکصد سال اخیر. ترجمه عبدالرضا (هوشنگ) مهدوی. چاپ اول، تهران، نشر البرز، ۱۳۷۷.
 ۶- جعفری، محمد تقی. فلسفه دین. (دفتر نخست). چاپ اول، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۷۵.
 ۷- جوادی آملی، عبدالله. شریعت در آینه معرفت. چاپ اول، تهران، مرکز نشر فرهنگی رجاء، ۱۳۷۲.
 ۸- دین و چشم‌اندازهای نو. ترجمه غلامحسین توکلی. چاپ اول، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۶.
 ۹- شجاعی زند، علی رضا. مشروعیت دینی و اقتدار سیاسی دین: بررسی جامعه‌شناختی مناسبات دین و دولت در ایران اسلامی. چاپ اول. تهران، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی تبیان، ۱۳۷۶.

۱۰- طباطبایی، سید محمد حسین. قرآن در اسلام. چاپ اول، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۰.
 ۱۱- فرامرز قراملکی، احد. مبانی کلامی جهت‌گیری دعوت انبیاء. چاپ اول، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۷۶.
 ۱۲- کوئن، بروس. درآمدی به جامعه‌شناسی. ترجمه محسن ثلاثی. چاپ چهارم، تهران، انتشارات فرهنگ معاصر، ۱۳۷۲.
 ۱۳- گولد، جولیس (و دیگران). فرهنگ علوم اجتماعی. ترجمه محمد جواد زاهدی مازندرانی و دیگران. چاپ اول. تهران،

